

ВЕРТЫКАЛЬНЫЯ СІНТАКСІЧНЫЯ ПАЛІ ДЗЕЯСЛОВАЎ *смяяцца і плакаць* У РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Тэорыя вертыкальных сінтаксічных палёў, прапанаваная праф. С.М. Прохаравай, бярэ пачатак ад вербацэнтрычнай канцэпцыі сказа (Л.Тэньер), тэорыі поля, тэорыі валентнасці, фрэйм-граматыкі (М.Мінскі) і інш. Яна дазваляе адкрываць новыя значэнні, якія дзеяслоў набывае пры пераходзе ў іншыя вертыкальныя сінтаксічныя палі, акрэсліваць нацыянальную своеасаблівасць кожнай мовы і г.д.

У дадзеным артыкуле прадстаўлена апісанне вертыкальных сінтаксічных палёў дзеясловаў **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць** у кадыфікаваных і паэтычных рускай і беларускай мовах, а таксама ў ідыястылях. Даследаванне праводзілася на матэрыяле вершаў С.Ясеніна, А.Блока, В.Брусава, Я.Купалы, Я.Коласа¹.

Пад вертыкальным сінтаксічным полем С.М. Прохарава разумее здольнасць дзеяслова да перамяшчэння па актантных рамках. Такім чынам дзеяслоў змяняе сваё значэнне і трапляе на перыферыю іншых дзеяслоўных палёў².

Згодна з канцэпцыяй Л.Тэньера, дзеяслоў з'яўляецца вяршыняй сказа, актанты падпарадкоўваюцца яму, а сірканстанты выяўляюць абставіны дзеяння і адносяцца да любой сітуацыі. У артыкуле актанты (А) будуць абазначаны парадкавымі нумарамі. Паводле гэтай канцэпцыі, А_I – гэта актанта, які "ажыццяўляе дзеянне" (суб'ект), А_{II} – аб'ект дзеяння, А_{III} – "актанта, на чыю карысць ці на шкоду якому ажыццяўляецца дзеянне"³.

Дзеясловы **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць** абазначаюць "...вонкавае праяўленне пачуццяў, якое выяўляецца ў нейкіх дзеяннях, працэсах..."⁴ Абавязковым актантам для дадзеных дзеясловаў з'яўляецца А_I, А_{II} можа адсутнічаць. У кадыфікаваных рускай і беларускай мовах гэтыя дзеясловы не спалучаюцца з А_{III}.

Разгледзім некаторыя магчымыя змяненні ў актантай рамцы дзеясловаў **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць**.

Змена А_I адбываецца тады, калі "...пэўная ўласцівасць прыпісваецца суб'ектам аб'екту, якому яна аб'ектыўна не ўласціва..."⁵ Па семантычных нормах кадыфікаваных моў смяяцца і плакаць можа толькі чалавек; гэтаму адпавядае асноўная актантай рамка дадзеных дзеясловаў. У паэтычных мовах гэтай здольнасцю могуць надзяляцца міфічныя істоты, жывёлы, расліны, прадметы і іншыя суб'екты. Пры гэтым адбываецца паўторная намінацыя⁶ не толькі дзеясловаў, але і назоўнікаў-суб'ектаў. Вертыкальныя сінтаксічныя палі ўдакладняюць некаторыя ўласцівасці гэтых суб'ектаў, дапамагаюць вызначыць асаблівыя адценні значэння, якія надаюцца ім у паэтычнай мове.

Пры наяўнасці А_{II} дзеяслоў **плакать/плакаць** у кадыфікаваных рускай і беларускай мовах пераходзіць у поле інтэлектуальнай дзейнасці⁷. Гэтая ўласцівасць дадзенага дзеяслова знаходзіць адлюстраванне ў паэтычных рускай і беларускай мовах, напрыклад: "Аб доме тым ніхто з нас не заплача..." (Я.Колас, 2, 267).

Дзеяслоў **смеяться** ў кадыфікаванай рускай мове мае вельмі абмежаваную магчымасць пераходу ў поле інтэлектуальнай дзейнасці – **смеяться чему**. У паэтычнай рускай мове пераход гэтага дзеяслова ў названае поле ажыццяўляецца больш шырока, напрыклад: "И я смеялся смыслу знаков тех..." (В.Брусаў, 1, 145). Дадзены пераход адзначаны намі ў вершах В.Брусава, А.Пушкіна, М.Лермантава.

У кадыфікаванай беларускай мове і ў вершах Я.Купалы і Я.Коласа дзеяслоў **смяяцца** не трапляе на перыферыю поля інтэлектуальнай дзейнасці.

У разгледжаным полі значэнне дзеясловаў **смеяться/смяяцца** і **плакать/плакаць** паддаецца ў адназначнай інтэрпрэтацыі.

Пры з'яўленні А_{III} дадзеныя дзеясловы пераходзяць у поле перадачы інфармацыі як у рускай, так і ў беларускай паэтычнай мове, напрыклад: "Так смеется маска маске..." (А.Блок, 2, 23), "...ночка нясмела мне ў радасці плача бліскачай расой..." (Я.Колас, 2, 21). У гэтае поле трапляе дзеяслоў **смеяться** ў А.Блока і С.Ясеніна, дзеяслоў **плакаць** у Я.Купалы, дзеясловы **смяяцца** і **плакаць** у Я.Коласа.

У вершах С.Ясеніна, А.Блока, В.Брусава, Я.Купалы, Я.Коласа дзеясловы **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** спалучаюцца з творным параўнальным, напрыклад: "И военною славой заплакал рожок..." (А.Блок, 2, 238), "Тых радасцю вочы смяюцца..." (Я.Купала, 2, 100). У паэтычных рускай і беларускай мовах гэтыя дзеясловы трапляюць у поле пранікнення ("В душу плачут чибис и кулик". С.Ясенін, 1, 210) і ў поле накіравання ("Смеются серебряным звоном из всех уголков колокольчики..." В.Брусаў, 3, 363). Апрача таго, дзеяслоў **смеяться/смяцца** ўжываецца ў фразеа-схемах **смеяться/смяцца ў твар, смеяться/смяцца ў вочы**: "Смейся, февраль, колчий и свежий, в лицо мне..." (В.Брусаў, 3, 417), "Цена з таго свету... засмяецца грозна у вочы..." (Я.Купала, 3, 57).

У ідыястылях дадзеныя дзеясловы могуць набываць унікальныя значэнні. Можна вылучыць наступныя значэнні дзеяслова **плакать/плакаць**: 1) значэнне канкрэтнага дзеяння тыпу **класці, кідаць**: "Пойте и рыдайте, ветры, на тропу..." (С.Ясенін, 2, 231), 2) значэнне руху: "И о той ли вольной воле ветер плачет вдоль реки..." (А.Блок, 1, 423), 3) значэнне пакуты: "Иль слабый стон, каким душа Вильгельма плачет с Иртыша!" (В.Брусаў, 3, 189), 4) значэнне 'вельмі сумна іграць': "Пастушок там на дудцы так плача" (Я.Купала, 3, 117), 5) значэнне 'скардзіцца': "Плачуць гаротныя ліпы старыя, плачуць на долю сваю..." (Я.Колас, 1, 66).

Дзеяслоў **смеяться/смяцца** атрымлівае ў паэтычнай мове наступныя значэнні: 1) значэнне праследавання, нежаданага ўздзеяння: "Неотступный, изумрудный на него смеялся глаз" (А.Блок, 1, 240), 2) значэнне інтэлектуальнай дзейнасці, выяўленае спосабам, тыповым для дзеяслова **плакать**: "Лишь домовой... смеясь во мглу, — о прошлом, прежнем, давнем, старом" (В.Брусаў, 3, 199), 3) значэнне звароту (або значэнне збліжэння): "Рэчка ўеца і смяецца да зялёных лоз і вольх..." (Я.Купала, 3, 211).

У адпаведнасці з нямецкай школай герменэўтыкі, у паэтычнай мове значэнне слова можа мець звыш аднаго прачытання. Зыходзячы з гэтага, значэнне дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** не зводзіцца да адназначнай інтэрпрэтацыі, як у кадыфікаванай мове. У прыватнасці, Н.Д.Аруцёнава адзначала: "Паэтычная мова (як і мастацкія творы) па сваёй сутнасці мнагазначная. Яна не толькі дапускае, але патрабуе множнасці інтэрпрэтацый і іх суб'ектыўнасці"⁸.

Разгледзім некаторыя выпадкі, у якіх значэнне дадзеных дзеясловаў дапускае некалькі тлумачэнняў.

У канструкцыях "Сам смеется на забавы, — царь в неизвестностях небесных" (В.Брусаў, 1, 248), "Но я на зов к борьбе лишь хохотал порой..." (В.Брусаў, 1, 422) значэнне дзеяслова **смеяться/хохотать**, на нашу думку, можна растлумачыць, па-першае, як значэнне інтэлектуальнай дзейнасці, па-другое, як значэнне 'адказ на нешта', па-трэцяе, як значэнне 'не звяртаць увагу'.

Дзеяслоў **смеяться/смяцца** ў вышэйназваных фразеасхемах можа набываць значэнне накіравання (смах мае станоўчую эмацыянальную афарбоўку): "Плюскатам рэчка смяецца у вочы..." (Я.Купала, 3, 48), а можа станавіцца сінонімам дзеяслова **кідаць** (смах мае адмоўную эмацыянальную афарбоўку): "Кричите, смейтесь мне в лицо: я все свершил, что невозможно!" (В.Брусаў, 3, 260).

У радку з верша В.Брусава "Час успамінаў" — "О всем погибшем плачут, словно и обо мне, и за меня!" (1,466) — значэнне дзеяслова **плакать** можна інтэрпрэтаваць, з аднаго боку, як значэнне суму, перажывання, а з другога боку, — як значэнне падтрымкі.

Вертыкальнае сінтаксічнае поле таго ці іншага дзеяслова дапамагае вызначыць адпаведны аспект паэтычнага свету і яго адлюстраванне ў мастацкім тэксце.

Смахавы і слёзны аспекты паэтычнага свету А.Блока адносна раўназначныя, у В.Брусава смыхавы аспект пераважае над слёзным, у С.Ясеніна, Я.Купалы, Я.Коласа слёзны аспект з'яўляецца больш складаным у параўнанні са смыхавым. Дадзеная заканамернасць адлюстроўваецца ў ідыястылях названых паэтаў.

У вершах А.Блока глыбіня вертыкальных сінтаксічных палёў дзеяслова **смеяться** і дзеяслова **плакать** прыкладна аднолькавая. У вершах В.Бру-

сава вертыкальнае сінтаксічнае поле дзеяслова **смеяться** з'яўляецца больш глыбокім, чым вертыкальнае сінтаксічнае поле дзеяслова **плакать**, а ў вершах С.Ясеніна, Я.Купалы, Я.Коласа, наадварот, глыбіня вертыкальнага сінтаксічнага поля дзеяслова **плакать/плакаць** большая ў параўнанні з глыбінёй вертыкальнага сінтаксічнага поля дзеяслова **смеяться/смяцца**.

Праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць выснову аб тым, што вертыкальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** маюць як агульныя рысы, так і адрозненні ў рускай і беларускай паэзіі. У абедзвюх паэтычных мовах дадзеныя дзеясловы пераходзяць у палі перадачы інфармацыі, пранікнення, накіравання, а дзеяслоў **смеяться/смяцца** трапляе ў фразеасхемы. Як у рускіх, так і ў беларускіх паэтаў значэнні дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** могуць быць унікальнымі альбо адпавядаюць некалькім інтэрпрэтацыям. Па нашых назіраннях, у тэкстах рускіх паэтаў суадносіны смехавога і слёзнага аспектаў паэтычнага свету якасна больш разнастайныя, чым у беларускіх паэтаў, у якіх пераважае слёзны аспект.

Мы разгледзелі толькі некаторыя асаблівасці вертыкальных сінтаксічных палей дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** у рускай і беларускай паэзіі. Патрабуецца далейшае даследаванне, каб распрацаваць новыя аспекты гэтай вялікай і складанай тэмы.

¹ Гл.: Есенин С. А. Собр. соч.: В 3 т. М., 1983. Т.1,2; Блок А. А. Собр. соч.: В 6 т. Л., 1980. Т.1,2. Брюсов В. Я. Собр. соч.: В 7 т. М., 1973–1974. Т.1–3; Купала Я. Збор твораў: У 7 т. Мн., 1972–1974. Т.1–4; Колас Я. Збор твораў: У 14 т. Мн., 1972. Т.1,2. Далейшыя спасылкі на ўсе гэтыя выданні даюцца ў тэксце артыкула з абазначэннем у дужках нумароў тома і старонкі.

² Гл.: Прохорова С. М. // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: Тез. докл. Междунар. научн. конф., 5–7 окт.: В 2 ч. Мн., 1994. Ч.1. С.78.

³ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С.123–124.

⁴ Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976. С.98.

⁵ Ковалевский Р. Л. // Русский глагол в сопоставительном освещении: Межвуз. научн. сб. Саратов, 1984. С.90.

⁶ Гл.: Гак В. Г. // Языковая номинация (Общие вопросы). М., 1977. С.287.

⁷ Гл.: Прохарава С. М., Чумак Л. М. // Веснік БДУ. Сер.4. 1993. №2. С.29.

⁸ Арутюнова Н. Д. // Лингвистика и поэтика. М., 1979. С.169.

Т.І. СКИВЕВІЧ

ДА ГІСТОРЫІ ФАРМІРАВАННЯ ЗААЛАГІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў РУСКАЙ МОВЕ

У працэсе фарміравання руская заалагічная тэрміналогія пашыралася, па-першае, за кошт утварэння новых слоў на падставе тых словаўтваральных фармантаў, якія ўжо былі ў мове, і, па-другое, за кошт запазычанняў з іншых моў. Такім чынам, гэтая лексічная група па паходжанню можа быць класіфікавана наступным чынам:

1. Найменні дзікай жывёлы, якія ўзыходзяць да праславянскага лексічнага фонду, сярод якіх вылучаюцца падгрупы:

а) праславянскія найменні індаеўрапейскага паходжання: *бобр, вепрь, волк, выдра, ёж, лань, лось, мышь, нетопырь, олень, росомаха, тур, веверица* (дыял.);

б) праславянскія найменні балтаславянскага паходжання: *заяц, крот, куна (куница), лиса, полчок, серна*;

в) словы ўласна праславянскага паходжання: *горноста́й, зубр, ласка, медведь, рысь, слон, соболь, суслик, хомяк, хорь, кошута (лань), тряпасток* (малпа);

г) словы, запазычаныя ў праславянскі час: *кит, лев, леопард, осёл, тигр, верблюд, ехидна, лежага* (кіт), *опица* або *опыня* (малпа).

Найменні праславянскага паходжання па часу свайго з'яўлення найбольш старажытныя ўтварэнні, таму што афармляліся ў эпоху найбольшай блізкасці індаеўрапейскіх і славянскіх народаў. Усе яны фіксуюцца ў розных славаформах помнікамі старажытнарускага пісьменства XI–XIV ст.ст.

2. Найменні дзікіх жывёл агульнаўсходнеславянскага паходжання, якія ўзыходзяць да лексікі старажытнарускай мовы, дзе вылучаюцца: